

Наталія Сінкевич,
кандидат історичних наук,
завідувач сектора
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника

АПОЛОГІЯ САКРАЛЬНОСТІ ПЕЧЕРСЬКИХ СВЯТИНЬ У «ПАТЕРИКОНІ» СИЛЬВЕСТРА КОСОВА: ДО ПРОБЛЕМИ СПЕЦИФІКИ Й ОРИГІНАЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНОЇ ПОЛЕМІКИ І ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Присвячено «Передмові до православного читача» – апологетичному творові, вміщеному в «Патериконі» Сильвестра Косова. На основі аналізу та порівняння з іншими полемічними творами зроблено висновки про специфіку та оригінальність «Передмови», а також про інтелектуальну підготовку її автора.

Ключові слова: полеміка, реліквії, «Патерикон».

«Патерикон, або життя святих отців печерських, широко слов'янською мовою святим монахом і руським літописцем Нестором перед цим написаний, а тепер з грецьких, латинських, слов'янських і польських авторів пояснений і скорочено поданий» побачив світ 1635 р. в друкарні Києво-Печерського монастиря. Його автор – Сильвестр Косов – на момент написання пам'ятки був єпископом мстиславським, оршанським та могилевським, посадав кафедру філософії в Києво-Могилянському колегіумі, а з 1647 р. – очолював Київську митрополію.

Оригінальність «Патерикона» викликана тим фактом, що окрім житійної частини твір містить трактати та додатки історіографічного й апологетичного змісту. Апологетична спрямованість «Патерикона» була об'єктом спеціального дослідження С. Голубева. Його спостереження щодо полемічного характеру окремих частин «Патерикона» [2, с. 132–138] стали хрестоматійними для наступних дослідників пам'ятки [1, с. 39–49; 3, с. 129–130, 145–148, 154–155; 5, с. 175–188].

Полемічна, а радше апологетична, роль «Патерикона» полягає у прагненні довести святість киево-печерських угодників, а разом – усієї Київської митрополії, що виникло на противагу католицькому сотеріологічному ексклюзивізму та протестантському раціоналізму. Офіційна позиція Католицької Церкви після Триденту заперечувала можливість спасіння у Православній Церкві до моменту прийняття нею унії 1596 р. [13, с. 173–174], а отже, не визнавала святості киево-печерських подвижників. Що ж стосується протестантів, то вони, цілковито приймаючи ідею «*communio sanctorum*» (спільноти святих), принципово відкидали факт їхнього заступництва і потреби молитви до них [17, с. 232], а відповідно, й необхідності шанобливого ставлення до реліквій. Скептичне ставлення до київських печер та їхніх реліквій в інтелектуальному середовищі Речі Посполитої зафіксувало чимало тогочасних авторів: Мартін

Груневег, Станіслав Сарницький, Антоніо Поссевіно, Гійом Левассер де Боплан [6, с. 40—42].

Метою цієї статті є аналіз специфіки апологетичних прийомів Косова і виявлення паралелей з іншими знаковими полемічними творами епохи. Для цього дослідимо спершу розвиток ідеї шанування реліквій святих у католицьких полемічних творах, які стали взірцями для православних авторів Речі Посполитої. Головною проблемою, яка стояла перед католицькими авторами, було доведення необхідності молитви до святих. Похідна від неї проблема шанування реліквій розглядалася Тридентським собором доволі лаконічно: 25 сесія собору проголосила тіла святих храмом Святого Духа і цим обумовила необхідність їхнього вшанування. Традиційними католицькими апологетами реліквій, до яких апелювали католики, є св.. Августин (*Serm. cclxxxvi*) та Амвросій Медіоланський (*Epist. xxii, nn. 2 and 17*) [20, р. 234].

Не минули питання вшанування святих і автори-полемісти Речі Посполитої, з творчістю яких Косов був, безперечно, добре обізнаний. Чільне місце в католицькій полемічній літературі ренесансового періоду займала творчість вармінського єпископа Станіслава Гозія, зокрема його «Християнське визнання Католицької віри», що було написане 1557 р. і витримало загалом 39 видань. Гозій розглядає питання вшанування святих у контексті Надії – однієї з трьох головних чеснот. Доводячи силу молитви до святих, він послуговується еклезіологічним, моралістичним та історичним аргументами. Перший розвивається через розуміння Церкви як єдиного Тіла Божого, в якому одні його члени (святі) моляться за інших (тих, хто на землі) [9, s. 228]. Моралістичний аргумент зводиться до того, що святі є досяжним ідеалом праведного життя [9, s. 232]. Історичний аргумент апелює до давності традиції шанування святих та її існування ще в Старому Завіті [9, s. 233–235]. Проблема особливого ставлення до реліквій заторкується Гозієм тільки побіжно, в контексті згадки про те, що біблійні чудеса здійснювалися за допомогою слів, тіл і навіть речей, що належали святим [9, s. 236], що факт паломництва до могил святих зафіксований ще в ранньому християнстві [9, s. 237]. А отже, шанування реліквій обґрунтовується історично – на підставі біблійних та святоотцівських цитат.

Ще одним апологетом культу святих у період польської ранньої Контр-реформації був Войцех Новопольчик, автор відомої «Апології», що побачила світ у 1559 р. Новопольчик зупиняється на питанні призивання святих, їхньої присутності на Небі і заступництва за душі живих і вже померлих, при цьому опирається на Святе Письмо й Отців Церкви, найчастіше – св. Августина [16, к. 152–163]. Ця прихильність до біблійної та святоотцівської традиції, як і та принципове відкидання філософських чи діалектичних аргументів, характерна для всієї позитивно-контroversійної теології Речі Посполитої періоду Ренесансу [18, s. 81–82]. Концентрація уваги більшості авторів цього періоду на еклезіологічних проблемах унеможливила розгляд такої «прикладної» проблеми, як зовнішній культ, шанування реліквій та їхнє чудотворіння. Докладніше питання зовнішнього культу обговорювали католицькі автори-полемісти Потриденського періоду: В. Фаунт, Е. де Вега, А. Юргевич та А. Юнга, однак у цьому аспекті їх більше цікавило вшанування ікон святих, а не їхніх реліквій [15, s. 154–160].

Провівши короткий аналіз католицької літератури на предмет апології культури святих, мусимо констатувати, що нами на сьогодні не виявлено жодної праці, в якій послідовно захищався б культ святих реліквій. З огляду на це, Косову в «Передмові до православного читача» довелося самостійно, не маючи взірця для наслідування, полемізувати як із загальною доктриною протестантів щодо культури мощей, так із конкретними авторами, які відкидали святість саме київських реліквій.

«Передмова до православного читача», вміщена в «Патериконі» Сильвестра Косова [10, с. 9–17], складається із загального вступу про важливість вшанування мощей, риторичного заклик до радості з приводу наявності у Києві чудотворних реліквій, а також послідовного викладу чотирьох закидів (*obiectio*) стосовно київських реліквій та їхньої контраргументації. Така схема нагадує традиційну побудову теологічних диспутів, з якими Косов, очевидно, був добре ознайомлений ще з часів свого навчання в Люблінській єзуїтській колегії.

Вступна частина «Передмови», де йдеться загалом про вшанування тіл святих, «які були храмом Духа Святого» й у святості яких «тільки еретик сумнівається» [10, с. 9], звернена до Святого Письма, яке було головним авторитетом для протестантів. На підставі книг Царів та Второзаконня, Косов показує важливість вшанування останків праведників у Старому Завіті. Як зауважує П. Левін, Косов у «Патериконі» найчастіше звертається до книги Псалмів, що є типовим для всієї руської традиції [12, р. 123]. Однак мусимо зазначити, що цитування Псалтиря у «Передмові» має вторинний характер: Косов наводить тільки коментарі до його текстів, почерпнуті з творів Святих Отців. Прикметно також те, що Косов не намагається цитувати Новозавітні книги – Діяння апостолів і послання апостола Павла, в яких немає прямих згадок про реліквії святих, але які часто використовувалися полемістами для показу життя ранньої Церкви і подвигів перших мучеників [16, к. 152 v–153]. Таким чином, підхід Косова до Святого Письма можемо визначити як історичний – автор вдається до нього для ілюстрування давності традиції шанування реліквій та її освячення іменами старозавітніх царів і пророків. На другому місці у викладі полемічних аргументів у «Патериконі» — два витяги із постанов Вселенських соборів, які також подано для доведення тягlosti традиції.

Підбірка цитат із святоотцівських текстів, яким Косов надає значення висловлювань «світочів нашої Церкви, святих докторів» [10, с. 10-11], доволі ґрунтовна: це висловлювання Василя Великого, Григорія Назіанзького, Григорія Нісського та Йоана Хризостома. Проте найбільш розлогими є цитати з Амвросія Медіоланського, які традиційно використовувалися для апології пошанування святих і католицькими авторами. Показовою, натомість, є відсутність цитат з творів св. Августина, на котрого, як вже було сказано, також часто покликалися католицькі автори, обґрунтовуючи необхідність вшанування реліквій.

Чотири закиди-об'єкції, що стосуються святості власне київських реліквій, є надзвичайно конкретизованими, що дозволяє припустити наявність чіткого кола авторів, з якими полемізував Косов. Спробуємо встановити їхні імена.

Перший закид спрямований проти «раціоналіста» (в іншому місці – «філософа»), який стверджував природну причину нетлінності київських мощей. Такі сумніви щодо

святості київських реліквій лунали з уст багатьох авторів кінця XVI – початку XVII ст. Проте окреслення опонента в другому закиді як «попередній» («antecedens») змушує зупинитися саме на особі Джованні Ботеро, який був, без сумніву, автором другого закиду (див. далі). Добре знаний у Речі Посполитій, завдяки численним перекладам твору «Descriptio Poloniae» італійський єзуїт набув авторитету інтелектуала в тогочасному суспільстві. Зважаючи на цей факт, Косов дає відповідь саме з позиції тогочасної натурфілософії, побудованої на «Фізиці» Аристотеля. Він продемонстрував блискуче знання цього твору, що й не дивно, з огляду на навчання автора в Люблінській єзуїтській колегії, яка спеціалізувалася саме на поглибленому вивченні філософських дисциплін [14, s. 194–195].

Автора другого «закиду» встановити не складно, завдяки прямій згадці про нього та його прагнення порівняти київські моці з єгипетськими муміями. Характерно, що в дотеперішній історіографії авторство цього аргументу традиційно приписували Гійому Левассеру де Боплану [2, с. 132–133], не звертаючи уваги ні на обмовку Косова, ні на те, що «Опис України» Боплана, в якому йдеться про київські печери, вперше побачив світ тільки в 1651 р., а «Патерикон» був опублікований в 1635 р. З двома попередніми пов'язаний і третій закид – звинувачення у бальзамуванні тіл лаврських подвижників.

Четвертий закид є кардинально відмінним від двох попередніх, він має історичний характер: святість киево-печерських угодників можлива тільки тому, що в час їхнього життя ще не існувало розриву «Святої єдності» між Римом та Константинополем [10, s. 13], а отже, Руська Церква формально не перебувала у «схизмі». Косов дає відповідь на цей закид, виходячи з реконструкції історії хрещення Русі.

Загалом тема часу й обставин хрещення Русі посідала основне місце в православно-католицьких диспутах першої половини XVII ст. Провідною ідеєю католицьких авторів було прагнення підтвердити факт церковної єдності Русі із Римом на момент прийняття хрещення. Цю тезу послідовно розвивали офіційний історіограф Католицької Церкви Цезар Бароній [8, р. 561], польський єзуїт Петро Скарга [19, s. 386], а слідом за ними – ціла низка католицьких та уніатських авторів [4, с. 57–61]. Найпоследовнішу і полемічно найактивнішу концепцію хрещення Русі сформулював у своїй «Обороні Унії» уніатський автор Лев Кревза. Запозичивши у католицьких авторів ідею про те, що Руська Церква від початку не була «заражена схизмою», і залучивши свідчення руських та візантійських джерел, Кревза створив оригінальну схему триразового хрещення Русі: за часів Аскольда й Дира, княгині Ольги і князя Володимира. Під час усіх цих етапів, стверджує Кревза, сучасниками хрещення Русі були патріархи, лояльні до Риму [11, р. 30–31, 66–67]. У відповідь православними авторами була створена «Повість про чотириразове (а згодом – «про п'ятиразове») хрещення Русі».

Трансформація і «мандрування» «Повісті» у різних наративах були предметом проведеної нами текстологічно-порівняльної розвідки, в результаті якої вдалося виявити взаємозалежність різних варіантів твору. Реакцією на концепцію Кревзи стали дві редакції «Повісти»: хронологічно перша, уміщена в «Катехизисі» Лаврентія Зизанія, та похідна від неї, представлена у «Палінодії» Захарії Копистенського. Третя редакція «Повісти», що містить п'ять етапів хрещення, знайшла відображення

в Густинському літописі і «Патериконі» Косова [7, с. 315–324]. Версія Косова була завершальною і саме вона мала репрезентувати офіційний погляд Київської митрополії на обставини хрещення Русі. У зв'язку з цим, Косов послідовно виклав п'ять етапів хрещення Русі у спеціальному «Додатку» до «Передмови» [10, с. 14–17]. Використавши активно популяризовані його попередниками, а особливо — ідеологічними суперниками, історичні факти, Косов вибудовує чітку схему розвитку подій. Згідно з нею на всіх етапах християнство проникало на Русь з подачі тих константинопольських патріархів, які ніяк не були пов'язані з Римом. Однак жоден з перших чотирьох етапів не увінчався успіхом, історичне значення має тільки останнє, Володимирове хрещення 1000 р. чи 1008 р., яке і стало початком заснування церковної ієрархії на Русі. Таким чином, Косов чітко вказує на те, що прийняття Володимиром хрещення відбулося після розірвання церковної єдності Константинополя та Риму.

У викладі історичної інформації Косов іде, здебільшого, за «Хронікою» Матвія Стрийковського. В описі церковних подій він надає перевагу Цезарю Баронію. «Святий Нестор» є авторитетом для автора тільки під час розповіді про ті події, які не знайшли відображення у Стрийковського та Баронія. Важливість для Косова передусім західних, широко розповсюджених джерел зрозуміла – «Патерикон» був зорієнтований на читача, добре обізнаного з тогочасною польською історіографією, її інформація органічніше сприймалася, легше верифікувалася і викликала повагу до автора і його твору в читацької аудиторії. Лише в кількох принципових для автора випадках він відходить від католицьких джерел. Насамперед це стосується часу Володимирового хрещення – поряд із датою Баронія (1008 р.) Косов наводить інформацію «руських диптихів» – 1000 р. [10, с. 15]. Звідки походить ця дата? Ймовірно, вона пов'язана з відомостями про те, що саме 1000 р. на Русь було послано митрополита Михаїла. Цікаво, що цей факт зафіксований і в уніатського автора – Кревзи [11, с. 56]. Очевидно, спільне джерело, яке вказувало на поставлення митрополита Михаїла саме в 1000 р., таки існувало й автори обох таборів не могли його проігнорувати.

Отже, як ми переконалися, «Передмова до православного читача», на яку припадає основне апологетичне навантаження «Патерикона» Сильвестра Косова, є складним і багатоманітним за родом аргументації твором. Його загальна вступна частина, що присвячена апологетиці шанування реліквій святих, має виразно антипротестантський характер. Практично повна відсутність подібної тематики у творах сучасних Косову католицьких авторів робить його своєрідним новатором і дозволяє характеризувати цей твір як оригінальний апологетичний трактат, що опирається на широке коло біблійних, соборових і святоотцівських цитат. Основною метою такої підбірки є ілюстрування давності церковної традиції вшанування мощей – полемічний прийом, типовий для всієї католицької ренесансної та ранньобарокової літератури. Друга частина передмови, фактично, є відповіддю на закиди Джованні Ботеро, який піддав сумніву святість київських мощей, і ряду католицьких та уніатських авторів (передусім Лева Кревзи), які розвивали ідею перебування Руської Церкви в єдності з Римом на момент життя печерських подвижників. У першому випадку Косов використовує філософські аргументи

«Фізики» Аристотеля, у другому – історичні відомості Стрийковського та Баронія. В цій частині Косов демонструє блискуче знання сучасної йому літератури. Структура твору, вибір цитованих авторів (відкидання Августина й апелювання до Аристотеля), спосіб викладу аргументів свідчать про те, що Косов отримав освіту саме в єзуїтській колегії, звідки і виніс основні навички в галузі позитивно-контroversійної теології. Загалом проведена розвідка дозволяє охарактеризувати «Передмову до православного читача» як оригінальний апологетичний твір свого часу, а його автора – як типового представника православної інтелектуальної еліти, вихованої на єзуїтських вірцях.

1. Глобенко М. *Paterikon* Сильвестра Косова / М. Глобенко // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Філологічна секція. – Нью-Йорк; Париж, 1956. – Т. 2. – С. 31–59.
2. Голубев С. Защита святости и православия Киево-Печерских угодников в сочинении Сильвестра Коссова «*Paterikon* albo żywoty ss. oucyw pieczarskich» / С. Голубев // Киевские епархиальные ведомости. – Киев, 1875. – № 4. – С. 131–138.
3. Ісіченко Ю.А. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. на Україні / Ю.А. Ісіченко. – Київ: Наукова думка, 1990. – 180 с.
4. Неменский О. Трактовки Крещения Руси в полемической литературе Западной Руси первой половины XVII века / О. Неменский // Раннее средневековье глазами Позднего средневековья и Раннего Нового времени (Центральная, Восточная и Юго-Восточная Европа): Материалы XXIII конференции памяти В.Д. Королюка «Славяне и их соседи». – Москва, 2006. – С. 57–61.
5. Перетц В.Н. Киево-печерский патерик в польском и украинском переводе / В.Н. Перетц // Славянская филология: Сб. статей. – Москва, 1958. – Т. 3. – С. 175–182.
6. Свідчення про лаврські печери, взяті з оповідей мандрівників // Дива печер лаврських. – Київ: КМ «Академія», 1997. – С. 39–46.
7. Сінкевич Н.О. Повість про кількаразове хрещення Русі: виникнення та розвиток в полемічному дискурсі першої половини XVII ст. / Н.О. Сінкевич // Науковий збірник, присвячений 1020-літтю хрещення Київської Русі-України: Матеріали наук.-практ. конференції «1020-ліття хрещення Русі-України – із Києва по всій Русі», 21 жовтня 2008 р. – Київ, 2008. – С. 315–324.
8. Brogi V. G. The history of christian Rus' in «*Annales Ecclesiastici*» of Caesar Baronius / V.G. Brogi. // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1989. – Vol. 12–13. – P. 551–575.
9. Hozjusz S. Chrześcijańskie wyznanie wiary katolickiej / Przetoczył J. Wójtkowski / S. Hozjusz. – Olsztyn, 1999. – 104 s.
10. Kïssow S. *Patericon* albo żywoty ss. Ojcow Pieczarskich / S. Kossow // *Harvard library of early Ukrainian literature, texts*. – Cambridge (Mass.), 1987. – Vol. 4. – P. 4–116.
11. Krewza L. *Obrona iedności cerkiewnej* / L. Krewza // *Harvard library of early Ukrainian literature, texts*. – Cambridge (Mass.), 1987. – Vol. 3. – P. 3–146.
12. Lewin P. The Bible in the Syl'vester Kosov's "Paterikon" of 1635 / P. Lewin // *Richerche slavistiche*. – 1989. – Vol. 36. – P. 120–121.
13. Melnyk M. Spór o zbawienie: Zagadnienia soteoriologiczne w świetle prawosławnych projektów unijnych powstałych w Rzeczypospolitej (koniec XVI-połowa XVII wieku) / M. Melnyk. – Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2001. – 269 s.

14. Młynarchyk S. Seminarium Diecezjalne lubelskie / S. Młynarczyk // Wiadomosci Diecezji Lubelskiej. – Lublin, 1963. – S. 194–195.
15. Natoński B. Humanizm jezuicki i teologia pozytywno-kontrowersyjna w XVII i XVIII wieku / B. Natoński // Dzieje teologii katolickiej w Polsce / Pod. red. M. Rechowicza. – Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL, 1975. – T. 2: Od Odrodzenia do Oświecenia. – Cz. 1: Teologia humanistyczna. – S. 89–219.
16. Novicampiani A. Apologia pro catholica fide / A. Novicampiani. – Cracoviae, 1559. – 327 p.
17. Nowak W. Kult świętych według “Confessio fidei” S. Hozjusza i “Confessio Augustana” F. Melanchtona / W. Nowak // Kardynał Stanisław Hozjusz (1504–1579): osoba, myśl, dzieło, czasy, znaczenie. – Olsztyn, 2005. – S. 223–234.
18. Rechowicz M. Teologia pozytywno-kontrowersyjna: szkoła polska w XVI wieku / M. Rechowicz // Dzieje teologii katolickiej w Polsce / Pod. red. M. Rechowicza. – Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL, 1975. – T. 2: Od Odrodzenia do Oświecenia. – Cz. 1: Teologia humanistyczna. – S. 35–85.
19. Skarga P. O jedności Kościoła Bożego // Русская историческая библиотека. – Санкт-Петербург, 1882. – Т. VII: Памятники полемической литературы. — Кн. 2. – Слп. 225–526.
20. The Council of Trent. The canons and decrees of the sacred and oecumenical Council of Trent / Ed. and trans. J. Waterworth. – London: Dolman, 1848. – 289 p.

Summary

Nataliia Sinkevych

The apology of holiness of Pechersk relics in Sylvest Kossow's Paterikon: the problem of specificity and originality of Orthodox polemic writings of the first half of XVII century. The article is dedicated to The introduction to Orthodox reader – apologetic work, situated in Sylvest Kossow's Paterikon. On the base of analyses and comparison with other polemical texts, the conclusions about specificity and originality of The introduction, as well – about the intellectual grounding of the author are done.

Key words: polemic, relics, Paterikon.

Роман Сітарчук,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка*

ФАКТОРИ СТАНОВЛЕННЯ РУХУ АДВЕНТИСТІВ

Йдеться про ті аспекти діяльності та віровчення адвентистів сьомого дня, які сприяли їхньому розповсюдженню і створенню організації на українських теренах у складі Російської імперії.

Ключові слова: адвентизм, конфесія, розвиток, чинники.

Розвиток перших громад адвентистів на українських землях був зумовлений тими факторами, що були притаманні становленню всього євангельського руху,